

Vanesa Matajč
Za premislek in presežek

Janko Kos: DUHOVNA ZGODOVINA SLOVENCEV

Slovenska matica, Ljubljana 1996

Duhovna zgodovina Slovencev v nasprotju z glavnino doslejšnjih del Janka Kosa problemsko ne izpostavlja književne problematike, četudi je ta nenehen spremljevalec središčne teme, ki jo zarisuje naslov avtorjeve zadnje knjige. To je, prvič, skladno s samo koncepcijo duhovne zgodovine že od njenih začetkov, saj ta dojema literarna dela ter – bolj ali manj implicitno – v delih izražena stališča in ideje literarnih ustvarjalcev predvsem v njihovi funkciji "dokumentarizacije" Zeitgeista, kakor se prek razvoj duha, zaznavnega v mišljenju in umetnosti, kaže v nekem obdobju nekega kulturnega okolja. Drugič: kot je znano, je v slovenskem kulturnem okolju razvoj slovenskega "duha" – v novoveškem obdobju – razviden najbolj v književnosti, "žarišču in jedru duhovne zgodovine Slovencev" (21), kjer so se razločno kresale ideje in ideologije časa in kjer se je najbolj ustvarjala in izpričevala, če smemo uporabiti zguljeno sintagmo, narodna identiteta. Zato je slovenski književnosti v Kosovi knjigi upravičeno odmerjen večji delež pozornosti kot – sicer prav tako analiziranim slovenskim dosežkom drugih umetnostnih zvrsti – in že v tej močni navzočnosti literarne zgodovine se kaže specifika duhovne zgodovine Slovencev.

Ta je že v uvodu problematizirana z delovnim vprašanjem, od kdaj njeni nosilci sploh obstajajo oziroma kdaj se začena: ime Slovenci se prvič pojavi v Trubarjevem *Katekizmu* leta 1550, vendar obstoj "označenca" sega

stoletja nazaj, to Kos upravičuje z jezikovnimi sredstvi oziroma prepoznano specifiko slovenskega jezika, nekoliko že v *Brižinskih spomenikih* (972-1039), kot to potrdi tudi zgodovinski ekskurz: vstop v frankovsko kraljestvo, torej politična ločitev "vsaj delno slovenskih prednikov, Karantancev," od hrvaških pokrajin; nato cerkvena ločitev, vstop v salzburško nadškofijo in oglejski patriarhat, znotraj katerega pa so predniki etnično-jezikovno ločeni od zahodnih in severnih sosedov. Sredi 10. stoletja, s Svetim rimskim cesarstvom, so "Alpski Slovani" politično, cerkveno in kulturno ločeni od drugih slovanskih dežel in odtlej lahko po Kosovem mnenju že govorimo o Slovencih kot "posebni slovanski entiteti" z "neprekinjeno naselitveno, jezikovno in psihobiološko kontinuiteto", ki je prvotni zgodovinski položaj slovenskih prednikov še ni dosegal, saj so bili členjeni na plemenske skupnosti, te pa so svoje posameznike šele v obdobju 740-962 oblikovale v skupnost – dejansko slovenskega – ljudstva kot "homogene, egalitarne" enote.

Kos torej že v uvodu razčlenjuje pomenske distinkcije izrazov ljudstvo, narod, nacija kot poimenovanj treh različnih (politično)zgodovinskih statusov obstoja Slovencev, temeljno povezanih z našim duhovnozgodovinskim razvojem, ki mu v primerjavi z (duhovno)zgodovinskim razvojem drugih narodov dajejo ustrezne posebnosti – zato je problematika tovrstnih vizij in njihovih udejanjanj v slovenski zgodovini ena izmed, zdi se, dveh osrednjih tem Kosove knjige (druga, z njo povezana, je problematika nenehnega konflikta dveh osrednjih silnic duhovne zgodovine Slovencev od konca 18. stoletja naprej do danes). Narod je po Kosovi splošni definiciji: v sebi "horizontalno", duhovno diferencirana, heterogena, hierarhizirana skupnost, "vertikalno", socialno razslojena, a združuje svoje posamezne prvine v celoto s skupnim knjižnim (ne več ljudskim narečnim) jezikom, narodovo kulturo, socialno organiziranostjo in politiko. V slovenskem primeru se ljudstvo inkorporira v tako razumljen narod, ki pa je pomensko različen od pojma nacija kot oznake za skupnost, ki je "nosilec suverene državne moči" in čeprav za svoje enakopravne člane priznava v njej živeče posameznike drugih narodnosti, temelji ter dobiva svojo legalnost iz (določenega) naroda. Specifika duhovnozgodovinskega razvoja Slovencev po Kosu izvira iz temeljnega dejstva, da se skupnosti ljudstva, naroda in nacije oblikujejo kot troje zaporednih zgodovinskih skupnosti tako, da se prvotnejša te skup-

nosti ohranja v poznejši. To razvojno zaporedje pogojuje razvoj slovenske kulturne, politične in socialne zgodovine – predvsem te historične segmente obravnava Kosovo delo kot odločilne člene v razvoju duhovne zgodovine Slovencev. Znotraj nje Kos prepoznava največji vpliv oziroma "splošni pomen" religije glede vključenosti v krščanski, zahodno- in srednjeevropski kulturni kontekst. Druge splošne ugotovitve registrirajo slabo ali sploh neizoblikovanost teološke in filozofske misli, večjo izoblikovanost, s tem pa tudi funkcionalnejšo vplivnost politično-ideoloških tendenc ter, v umetnosti, bistveno vlogo književnosti že od "dokumentov slovenstva", cerkvenega pismenstva naprej. Oziroma s Kosovimi besedami: vsi "segmenti": religija, politično-ideološki tokovi, moralno-etični sistemi ter celo drugi umetnostni mediji se na Slovenskem le redko samostojno uresničujejo, večinoma prek književnosti, zato je duhovna zgodovina Slovencev "pretežno zgodovina literarnih manifestacij in tekstov" (21).

Zato jo Kos torej zares začenja s slovenskim cerkvenim slovstvom srednjega veka (ob tem z vsebinsko analizo dokazuje njegovo pripadnost rimskokatoliškemu, ne pa "bizantinskemu" duhovnemu okviru) ter z ljudskim pesništvom, katerega idejno-vsebinska podstat mu je implicitna potrditev tedanjega slovenskega statusa ljudstva: pesništvo s svojimi vsebinami kaže plebejsko, egalitarno, demokratično naravo, z zasebnostjo in brez prave socialnozgodovinske diferenciacije (javne, zgodovinske osebe se po Kosu pojavijo, šele ko skupnost že razvije zgodovinsko zavest o sebi, to pa je mogoče šele na stopnji naroda).

Začetek procesa oblikovanja naroda Kos datira v reformacijo: najprej zaradi ustrezne "materialne podlage" (pridobitev zunanje zamejenosti ter notranje ozemeljske enotnosti Slovencev pod Habsburžani, nastanek mest kot pogoj za notranjenarodno socialno in duhovno diferenciacijo itn.) Ob tej podlagi se s protestanti konstituira tudi "duhovna" podlaga za nastajanje naroda: oblikovanje prve slovenske socialne elite, izstopa iz ljudske homogenosti ter vpliv – od konca 18. stoletja naprej – na eno izmed dveh osrednjih silnic duhovne zgodovine Slovencev, torej na njen krščanski oziroma katoliški tok.

Ta proces se z gospodarskim in socialnim razvojem krepi v 17. in 18. stoletju, ko jožefinske izobraževalske reforme omogočijo nastanek tudi meščanskega, posvetnega izobraženskega sloja, ta pa je nosilec razsvetljenstva

in s tem tudi začetkov druge osrednje silnice duhovne zgodovine Slovencev, torej svobodomiselstva, ki ga po Kosu dejansko zastopa le Linhart. Hkrati v tem obdobju Pohlin s Pisanicami spodbudi začetek slovenske posvetne, s tem pa posredno že notranje diferencirane, narodne književnosti. Tedanji vstop v Napoleonovo Ilirijo tudi prvič v našem duhovnem razvoju problematizira različne možnosti nacije, ki bi definirala Slovenstvo: možnost lastne nacije, možnost sestave skupnega naroda s Hrvati (to Vodnik in Zois zavrneta), prve panslavistične zamisli ... vse to se nadaljuje v 19. stoletje. Tedaj se tudi izrazito vzpostavi opozicionalno razmerje slovenske katoliške in svobodomiselne struje, zlasti s Prešernom, ki je po Kosu za Linhartom druga izrecno svobodomiselna osebnost, a v nasprotju z Linhartom tudi prvi, ki kritično reflektira svojo problematično nazorsko držo metafizičnega nihilizma (zato, četudi antiklerikalec, kot nam je ta interpretacija znana že iz Kosove knjige *Neznani Prešeren*, nikoli absolutno ne prelomi vezi s krščanstvom: kult erotike, ki ga uvede kot "vrhovni znak svobodomiselstva", se že Prešernu pokaže kot nezadosten "absolut" v opoziciji do krščanske transcendence. Zaradi njegove, z metafizičnim nihilizmom pogojene nezadostnosti se pri Prešernu torej pojavljajo tudi poskusi sprave s krščanstvom). Prešeren je obenem v tem času tudi edini, ki zagovarja popolno samostojnost slovenskega naroda. Po revoluciji 1848 se staro- in mladoslovenci strinjajo, da je treba slovensko ljudstvo sicer dvigniti na raven naroda, a znova nihajo med več možnostmi, torej po Kosu med Slovenci 19. stoletja večinoma ne obstaja "samoslovenski", temveč le avstro-, jugo- ali vseslovanski nacionalizem oziroma jih obvladuje "narodno-nacionalna shizofrenija". Hkrati se vizija slovenskega naroda še vedno pretežno spaja s pojmom ljudstva.

Obe temeljni sili slovenskega duhovnega razvoja sta po Kosu v tem času še vedno "neuravnovešeni". Za prava svobodomisleca, kot Prešeren sposobna avtorefleksije metafizično-nihilistično podloženega svobodomiselstva, se v mladoslovenskem krogu kažeta le Jenko in Stritar, Aškerca Kos označi za "naivno-neproblematičnega". Njemu in drugim torej pripisuje retrogradnost, ki jo razume kot posledico manka posvetne filozofije ter šibke prakse na politično-liberalni ravni, zaradi česar ni mogoča načelna konfrontacija s katolištvom – in nasprotno, saj to ostaja znotraj konservativne dediščine.

Obdobje od sredine devetdesetih do konca prve vojne Kos poimenuje z literarnozgodovinskim pojmom moderna, ki mu razširi pomen na označevanje celotne tedanje slovenske duhovne strukture. V njej zazna intenzivnejšo modernizacijo obeh slovenskih glavnih duhovnih silnic: za svobodomiselstvo se zdi duhovno najpomembnejši kulturni odmik od politično-ideološkega liberalizma (ter zbližanje z novo, socialdemokratsko politično-ideološko strujo, ki je v opoziciji do katolištva radikalnejša. V povezavi z njo se kot ena ključnih osebnosti tega obdobja pojavi Ivan Cankar, dokončni "razvijalec" slovenske svobodomiselnosti, ki kot že naštetih predhodniki pride do kritičnega preloma z njenimi nihilističnimi temelji (odločilno razgradi kult erotike, središčne točke in nato dokaza svobodomiselne breztemeljnosti): prvotno ničejanstvo nevtralizira z duhovnimi izhodišči socialdemokratov, nato pa (1909) zaide v območje krščanske mistike. S tem je Cankar za Kosa primer "tvornega soobstajanja" obeh osrednjih silnic slovenske duhovne strukture. Podobno sintezo Kos odkriva tudi v likovni umetnosti (impresionistov), ki "še le zdaj dobi važno mesto v duhovni strukturi slovenskega naroda", in v arhitekturi (Plečnika in Fabianija).

Modernizacija katolištva je, razen Izidorja Cankarja in njegovega sprejetja nauka o avtonomiji umetnosti, navzoča zgolj še na politično-socialni ravni, s krekovstvom, socialna demokracija (ne pa Iv. Cankar) pa se zavzema za združitev južnih Slovanov v en narod (znotraj socialistične nadnacije). Ta tendenca se usodno nadaljuje v obdobje 1918-1941, obdobje "stalno stopnjujoče se krize", izhajajoče iz duhovne krize slovenske narodne celote in njenih posameznih segmentov. Nastop Kraljevine SHS, pozneje Kraljevine Jugoslavije, se Kosu za Slovence izkaže za zelo mrakoten pojav: zaradi unitaristične beograjske vizije države nacije s posameznimi plemeni kot deli enega naroda. Prvič v zgodovini smo tudi zbližani z bizantinsko in turško civilizacijo. Dolgoročno nemara še usodnejši pa je, kot posledica notranje krize in frakcioniranja tako krščanstva kot svobodomiselstva, razrast "za slovensko duhovno zgodovino novega elementa", (slovenskega) komunizma, ki 1937. leta sicer koncipira samostojno narodno skupnost Slovencev, a v okviru Jugoslavije kot nacije več narodov. Znale posledice so daljnosežne tudi zato, ker komunizem privlači različne tokove svobodomiselstva, sokolsko gibanje, v katolištvu pa krekovstvo in krščanski socializem. Pritegne jih tudi z zavzemanjem za tradicijo retrogradnega ideala naroda kot "ljudstva".

Z vsem tem si omogoči ustrezno uveljavitev kot čedalje močnejši dejavnik duhovne zgodovine Slovencev in uvaja vanjo – glede na tradicijo, povezano z zahodnim krščanstvom – bistveno tuj element: po Kosu utemeljuje marksistično-leninistični tip komunizma razmerje med duhovno in posvetno oblastjo v "pravoslavnem cezaropapizmu", ki poistoveti najvišjo duhovno in posvetno oblast.

Na podlagi tega tretjega "dejavnika" duhovne zgodovine Slovencev oziroma njegovih posledic Kos imenuje njen nadaljnji odsek: "slovenska katastrofa", namreč položaj, "ki slovenski narod pripelje na rob obstoja" in do "možnosti izbrisa njegove duhovne strukture". Zunanji razlog zanj je po Kosu popoln konec sklenjenega slovenskega ozemlja med okupacijo, notranji vzrok pa državljanska vojna, posledica ostre opozicijskosti klerikalcev in liberalcev od konca 19. stoletja naprej, zdaj v fazi dokončnega obračuna med katolištvom in komunizmom, v katerem vidi Kos specifično tragičnost: odpor zoper okupacijsko oblast – ki ga vodijo komunisti – ter hkratni protikomunistični odpor se mu zdita legitimna, "moralno in politično opravičljiva", vendar obe strani zapadeta nelegitimnosti: komunisti "veliki moralni krivdi", ko narodno ogroženost izrabijo za komunistično revolucijo, domobranstvo pa s tem, ko združi protikomunistični boj s kolaboracionizmom. Katastrofičnost, ki jo po Kosu kompleksno ubesedita Balantič in Hribovšek, se dokončno realizira v množičnem poboju domobrancev leta '45. Za to, po Kosu tuje dejanje znotraj duhovne zgodovine Slovencev (do surovega nasilja, meni, nista pripeljala niti pokristjanjevanje ne pregon protestantov), avtor ponuja dve (filozofski oziroma duhovnozgodovinski) razlagi: po prvi naj bi šlo za smrtonosno izživljanje nihilistične volje do moči, roški dogodek pa s tem pomeni "zenit notranjih nasprotij", ko se mora slovenski duhovni razvoj vrniti v izhodišče in preseči temeljni razcep. Druga razlaga opazuje zmagovalčevo "hybris", izgubo razsodnega samonadzora in zločin, ki ga obsodi na moralni samomor.

Sledijo "komunistična leta", ki slovenskemu narodu zgolj formalno dopuščajo suverenost, saj je partijska oblast kot edina slovenska oblast vselej odvisna od beograjskega "centra" oziroma po Kosu: prvič v svoji politični zgodovini so Slovenci postali "politično nesamostojni in odvisni od političnega interesa zunajslovenskih dežel" (188). V tem okviru sicer po letu '50 opaža omejeno, med večjo liberalnostjo in policijsko represijo

nihajočo avtonomijo kulture (manj verstev in Cerkve), ki dopušča uveljavitev modernejših zahodnih tokov v umetnosti, hkrati pa je čedalje bolj posledica dveh sopovezanih temeljnih procesov tega obdobja. Prvi je ideološka kriza slovenskega in jugoslovanskega komunizma, ki (zlasti po sporu z informbirojem) ostane brez svoje lastne moči (dokaz je za Kosa neučinkovitost ideološko ustrezne umetniške, znanstvene in filozofske produkcije). Drugi proces zadeva nastanek nove slovenske socialne strukture, pragmatičnega, utilitarnega, "nenevarnega" srednjega sloja, ki pa po letu '70 vendarle "izpodje" temelje komunistične oblasti na Slovenskem.

Kljub komunistični predominaciji se v tedanjem slovenskem duhovnem prostoru ohranjata obe njegovi tradicionalni usmeritvi: ker je katolištvo poraženo in zatrto, njegovo levo krilo pa (to Kos prepozna v Kocbekovi misli in poeziji od *Groze* naprej) v nejasnem položaju (*Groza* je za Kosa sicer "glavni dokument krize slovenskega komunizma in breztemeljnosti njegovih dejanj", vendar izraža *svobodomiselno* negotovost, skepso in obup), postane torej gibalna opozicijska sila slovenskega duhovnega razvoja v obdobju komunizma svobodomiselstvo, predvsem po letu '50. Opozicionalnost bolj ali manj, sočasno v iskanju presežka metafizičnega nihilizma oziroma breztemeljnosti s pomočjo Sartra in Heideggra, razvijejo krogi okoli *Besede*, *Revije 57* in *Perspektiv*. Najradikalnejšo držo zavzame J. Pučnik, ki po Kosu prvi dosledno opusti komunistično ideologijo. Po odpravi navedenih revij se duhovna opozicija razvija s Pirjevcem. Ta se po vojni najprej vrne h klasičnemu svobodomiselstvu, po letu '50 pa najintenzivneje reflektira legitimnost svobodomiselnega priključevanja komunistični revoluciji in pod Heideggrovim vplivom prepozna njeno radikalno obliko (avto)destruktivnega nihilizma. Po Kosu s tem sklepom Pirjavec izvrši "odločilno dejanje v duhovnem razvoju komunističnih let in odtrga svobodomiselnost od njene komunistične izkušnje", obenem pa iz potrebe po novem, zunaj-nihilističnem temelju razvije presežek nihilistične breztemeljnosti s pol-religiozno mislijo o biti, naposled izenačeni z bogom. S tem je po Kosu na filozofsko-teoretski ravni naposled presežena tradicija slovenskega svobodomiselstva, saj to vzpostavi novo avtorefleksijo in odpre dialog s krščanstvom. Podobno se, z modernističnimi formami in eksistencialnimi vsebinami, modernizira umetnost: predvsem literatura, nato likovna umetnost in glasba, ne pa arhitektura in vsaj večidel tudi ne film.

Zaradi opisane posledične preureditve notranjih razmerij slovenskega duhovnega razvoja so zanj po Kosu komunistična leta vendarle odločilna.

Po letu 1990 slovenski narod preide na raven nacije, a ta prehod po Kosu sam na sebi nima večjega pomena za njegovo duhovno zgodovino. Ker po tem letu iz slovenskega javnega življenja izgine komunistični ideološki sistem, v njem (spet) odločilno funkcionirata tradicionalni sili svobodomiselstva in katolištva, ki pa v ta "duhovno osamosvojeni prostor vstopita nepripravljeni, brez prave moči in razmaha", zato se med njima spet vzpostavlja konfliktno razmerje. Po Kosovem mnenju je nujna njuna modernizacija, ki bi preprečila "retrogradni umik v stari spor".

Kosova *Duhovna zgodovina Slovencev* ni samo ena izmed številnih zgodovinskih publikacij, ki se zlasti od leta '90 naprej pojavljajo na našem knjižnem trgu kot precej logična posledica slovenske želje po odkritju ali vsaj vnovičnem premisleku položaja Slovencev s pomočjo zgodovinskih virov. V tem korpusu historičnih raziskav in (hipo)tez ima kot duhovna zgodovina edinstveno mesto, saj, kot se zdi, vse druge poskuse zgodovinskega konsenza dodatno interpretira, nadgrajuje, sintetizira in nekoliko tudi "dokončno" osmišlja. Njena druga odlika pa postane odlika – in ne zgolj nekaj samoumevnega – na podlagi tistega, kar je ugotovil že njen avtor: po osamosvojitvi se je slovensko politično-ideološko prizorišče v splošnem znova tako polariziralo, da kolikor mogoče objektivni vpogled in interpretacija vsakršnih segmentov slovenske zgodovine sploh ni nekaj samoumevnega – spomnimo se samo "venetske teorije", ki je gotovo nastala v želji po prvobitni slovenski distanci do Balkana. Zato se zdi Kosov poskus objektivne (duhovno)zgodovinske sintetizacije velika odlika. Morda je v interpretaciji dogodkov moč odkriti spodrseljaj ali dva, a bi ga prej opredelili za lapsus ali prehudo posplošitev kot za napako (represija nad pisatelji, podrejenost tujim političnim ciljem).

Kosova knjiga je torej tako rekoč v celoti temeljno, in če danes pač ne moremo več reči objektivno, pa vsaj najverjetnejše izhodišče za slovensko specifiko v primerjavi z duhovno zgodovino sosednjih ter drugih zahodnih in srednjeevropskih narodov, tako pa oporni kamen za tako iskano slovensko identiteto v obdobju evropskih povezovalnih procesov. Vloga iskalca se je torej iz kulture, zlasti literature, naposled v celoti premaknila tudi na raven zgodovinsko-filozofske refleksije.